

ANDRZEJ FURIER ▶▶

Uniwersytet Szczeciński

Polityka Rosji a bezpieczeństwo państw Europy Wschodniej po 1991 roku

Politics of Russia and Security of Eastern Europe after 1991

Abstract

The paper *Politics of Russia and security of Eastern Europe after 1991* examines the impact of policy on Russia after 1991, the safety of Eastern Europe. The author focused on activities of Russia to Ukraine and the Caucasus at the beginning of the 21st century. In that time is the activation of Western policy in the region. NATO turns out logistical support of the region's States in the reconstruction and modernization of the armed forces. Russia's response to the aggressive military action, the effect of which was the war with Georgia in 2008 and annexation of Crimea in 2014. It takes place now hybrid warfare with the Alliance and consolidated at the same countries such as Ukraine. The escalation of the aggressive actions of Russia threatens regional and delay the integration of Eastern European States with the European Union.

Keywords: Russia, Eastern Europe, Ukraine, Caucasus, Georgia, foreign policy, security, war

Россия и политика безопасности Восточной Европы после 1991 года

Аннотация

Статья исследует влияние политики России после 1991 года на безопасность Восточной Европы. Автор сосредоточен на деятельности России в Украине

и на Кавказе в начале XXI века и активации западной политики в регионе. НАТО оказывает материально-техническую поддержку государством региона в реконструкции и модернизации вооруженных сил. Российский ответ агрессивные военные действия – войны с Грузией в 2008 году, аннексия Крыма в 2014 году и война в Сирии. Эскалация агрессивных действий России угрожает безопасности региональной и интеграции государств Восточной Европы с Европейским Союзом.

Ключевые слова: Россия, Восточная Европа, Украина, Кавказ, Грузия, внешней политики, безопасности, война

Z położenia Polski wynika duże znaczenie problematyki wschodniej dla jej rozwoju i bezpieczeństwa granic. Dlatego zdziwienie musi budzić słaby rozwój struktur badawczych zajmujących się analizowaniem przemian u wschodnich sąsiadów Polski. Niechcąc do ich rozwijania osób kierujących naszą nauką jest czymś wystawiającym tej grupie najgorszą ocenę. Oprócz warszawskiego Ośrodka Studiów Wschodnich i kilku rozproszonych po kraju, słabych kadrowo katedr i zakładów, brakuje prawdziwych, prowadzących długofalowe badania centrów badań wschodnich. Te istniejące przy UW i UJ mają ograniczone możliwości działania i skromny potencjał badawczy. To jeden z powodów tego, że naszym analizom przemian w Europie Wschodniej zbyt często towarzyszą emocje i polityczna poprawność. Daje to jednostronny i niepełny obraz wydarzeń w państwach Europy Wschodniej. Dokonania w tej dziedzinie zawdzięczamy nielicznej grupie badaczy rozproszonych po uczelniach całego kraju (Furier, 2011).

Zainteresowanie problematyką wschodnią w Polsce wzrasta w momentach kryzysowych, takich jak rewolucje, pucze i wojny. Ostatni taki wstrząs miał miejsce na Ukrainie na przełomie 2013 i 2014 r. i określany jest najczęściej mianem Euromajdanu lub rewolucji godności. Kolejny raz uwaga całego świata skupiła się wtedy na Europie Wschodniej. Komentarze i analizy wskazywały na różne przyczyny tych wydarzeń i ich prognozowane konsekwencje. Bezsprzecznie dwa elementy odnotowane w przywołanych wyżej nazwach ukraińskiej rewolty wysunęły się na plan pierwszy – problem integracji europejskiej państwa i przywracanie godności jego mieszkańcom. W informacyjnym galimatiasie, jaki towarzyszy od kilku

lat ukraińskim przemianom politycznym, z trudem przebijają się do polskiej opinii publicznej próby racjonalnej analizy i porządkowania tamtejszej rzeczywistości. Szkoda to wielka dla naszego oglądu ukraińskich przemian, bo doczekaliśmy się w kraju całkiem pokaźnej grupy ukraińskich badaczy młodego pokolenia, których badania mogą być w tym bardzo pomocne. Warto z tego dorobku korzystać w celu przedstawienia wpływu wydarzeń na Ukrainie na bezpieczeństwo Europy Wschodniej. Przykładem jest wydana niedawno monografia zbiorowa *Ukraina – czas przemian po rewolucji godności*, której pierwsza część prezentuje miejsce Ukrainy w stosunkach międzynarodowych (Furier, 2017, s. 39–190).

Rozpoczęliśmy nasze rozważania odnotowaniem znaczenia obecnych ukraińskich przemian politycznych dla bezpieczeństwa Europy Wschodniej. Musimy jednak pamiętać, że zasadniczy wpływ na nie ma polityka Rosji, która swoimi działaniami po 1991 r. potwierdziła dążenie do zachowania i utrwalenia swoich wpływów w tym regionie. Doskonale ukazuje to aktywność tego państwa wobec Ukrainy w ostatnich latach. Najważniejszym politycznym konkurentem Rosji jest Zachód, który obecnie w istotny sposób wpływa na poziom bezpieczeństwa Europy Wschodniej. Jego rosnącą obecność w regionie potwierdza aktywność USA i Unii Europejskiej, które łączy Sojusz Północnoatlantycki. Można podzielić oddziaływanie tych dwóch czynników w Europie Wschodniej na dwa obszary – USA interesują głównie kwestie bezpieczeństwa i poszerzenia NATO, a Unię Europejską rozwój współpracy gospodarczej, stanowiący podstawę ewentualnej integracji państw regionu ze strukturami unijnymi. Większość autorów odnotowuje wrogość Rosji wobec NATO, ale relacje z Unią są najczęściej przedstawiane nazbyt optymistycznie (Stępień-Kuczyńska, 2008).

W artykule prześledzimy oddziaływanie wymienionych wyżej ośrodków politycznych na bezpieczeństwo Europy Wschodniej po 1991 r., koncentrując uwagę na rosyjskiej polityce zagranicznej. Osobną uwagę poświęcimy niedawnym wydarzeniom na Ukrainie – największym po Rosji państwie w tej części kontynentu. Ważną przyczyną napisania artykułu była potrzeba odnotowania ułomnego sposobu prezentowania wydarzeń w Rosji, Ukrainie i innych państwach Europy Wschodniej w polskich publikacjach naukowych i analitycznych. Obraz interesującej nas problematyki w Polsce jest nader często jednostronny i niepełny. Różni się od zachodniej perspektywy badawczej tej problematyki. Jako przykład podajmy

publikacje w prestiżowym periodyku „Foreign Policy” na temat Ukrainy, gdzie znajdziemy dużo krytycznych materiałów o działaniach prezydenta Petro Poroszenki i rządu ukraińskiego. Przeglądając jakikolwiek polski periodyk z trudem znajdziemy publikacje choćby w części tak krytyczne wobec ukraińskich przemian. A przecież niepokojęce wewnętrzne wywołane nieudolnością władz i prześladowaniem polityków opozycyjnych są dowodem istniejących tam ogromnych napięć i warto stawiać pytania o ich przyczyny. Przejawem takich niedemokratycznych metod było aresztowanie Micheila Saakaszwilgo i próba zorganizowania kolejnego majdanu w grudniu 2017 r. Podobnie prezentowana jest w Polsce polityka rosyjska, która bardzo rzadko w naszych opracowaniach oceniana jest pozytywnie, chociaż odnosi od wielu lat sukcesy¹.

Zmiany w polityce wewnętrznej Rosji

Rosja prowadzi po 1991 r. swoją aktywność międzynarodową wielopoziomowo zarówno w polityce zagranicznej, jak też wewnętrznej. Wynika to z historycznie ukształtowanego wielonarodowego charakteru państwa federacyjnego, które intensywnie buduje ponad etniczną świadomość i tożsamość swoich obywateli. Nawiasem mówiąc, nie ma z tym w ostatnim czasie tak wielkich problemów, jak demokracje zachodnioeuropejskie. Obecna polityka Rosji w tej dziedzinie przypomina nieco radziecką próbę tworzenia człowieka radzieckiego, którą oparto na założeniach ideowych marksizmu-leninizmu. Obecnie nie akcentuje się już starych elementów ideologicznych, ale promuje popkulturowy wzorzec obywatela wielkiego kraju, który wnosi decydujący wkład w rozstrzyganie różnych ważnych dla świata problemów. Ideologia wielkoruska pozostaje punktem odniesienia dla tych działań, jednak nie jest tak nachalnie eksponowana jak w przeszłości ideologia komunistyczna. Kontynuacja jest zauważalna praktycznie we wszystkich dziedzinach życia, co widać w analizach pierwszej dekady rosyjskiej transformacji (Furier, 2003).

¹ Nieliczne są także w ostatnim czasie próby prezentowania obszarów współpracy polsko-rosyjskiej. Wyjątek stanowi „Nowa Polityka Wschodnia” nr 1(12) z 2017 r., tom tematyczny pod redakcją Rafała Lisiakiewicza *Współpraca demokratycznych krajów Europy Środkowo-Wschodniej z Federacją Rosyjską: nowe wyzwania*.

W polityce Rosji najważniejsze znaczenie po rozpadzie ZSRR miało w okresie transformacji ustrojowej wprowadzenie form własności prywatnej w gospodarce, co umożliwiło jej reprivatyzację i zbudowanie kapitalizmu oligarchicznego. Towarzyszyła temu zmiana formy propagandy państwowej, polegająca na promowaniu współczesnych wzorów rosyjskości. Ogromną rolę odgrywają w tej dziedzinie podporządkowane państwu środki masowej informacji i kinematografia rosyjska. Prowadzona w rosyjskich mass mediach polityka informacyjna prezentuje kremlowską wizję rzeczywistości nie tylko w odniesieniu do spraw bieżących, ale także historii. Dopełniają go i uzupełniają tworzone na zamówienie władz dzieła kultury masowej, które potwierdzają promowane przez nie poglądy. Doskonale tłumaczy to stan świadomości historycznej Rosjan, którego przejawem było powszechne poparcie okazane władzom po agresji na Gruzję, aneksji Krymu i innych działaniach sprzecznych z prawem międzynarodowym, które spotkały się z krytyką światowej opinii publicznej.

Władze Rosji kontynuują w wielu dziedzinach politykę swoich poprzedników. Są jednak sfery, w których wprowadziły całkowicie nowe rozwiązania. Dotyczy to głównie polityki wewnętrznej, która nie może w nowych warunkach ustrojowych być prowadzona starymi metodami opartymi wyłącznie na represjach i przymusie. Przemiany ustrojowe wywołały duże ruchy migracyjne na całym obszarze poradzieckim, z czym wiązały się liczne ludzkie dramaty i problemy, szczególnie w rodzinach o mieszanym składzie etnicznym. Rosjanie uzyskali jednak w ich wyniku prawo do swobodnego podróżowania i przyjmowania w Rosji osób z innych państw. To istotna zmiana w porównaniu z okresem radzieckim, kiedy granice państwa były praktycznie zamknięte dla większości obywateli, a nawet wyjazdy do sąsiednich republik były kontrolowane. Na tym poziomie obejmującym wymianę osobową zaszły zmiany, które likwidując dawne ograniczenia zostały wykorzystane w rosyjskiej polityce. Dyskontując dokonania gospodarcze umożliwiono grupie zamożnych Rosjan swobodne wyjazdy za granicę, a nawet osiedlanie się tam. Znakomicie pokazało to siłę w budowaniu pozytywnego obrazu Rosji w świecie pieniędzy wywożonych przez Rosjan do zachodnich kurortów i stolic. W Londynie powstała całkiem spora kolonia rosyjskich milionerów, co nie pozostaje bez wpływu na rozwój tego miasta. Jeszcze mocniej nowe możliwości związane z ułatwieniami w przekraczaniu granicy państwa ujawnił ruch milionów obywateli państw z dawnego

obszaru poradzieckiego, którzy wskutek kryzysu w swoich ojczyznach szukali w Rosji pracy. W celu kontrolowania tych procesów w 1993 r. powołano Federalną Służbę Migracyjną FR. Szybko okazało się, że Rosja wykorzystywała te ruchy migracyjne jako element nacisku na dawne republiki, wstrzymując na przykład czasowo wydawanie wiz obywatelom niepokornego państwa (Furier, 2003, s. 149–169).

Omówione wyżej działania władz rosyjskich nie byłyby możliwe bez zażegnania kryzysu gospodarczego, który nastąpił w pierwszych latach po rozpadzie ZSRR. Niepowodzenie procesu prywatyzacji i stworzenie systemu oligarchicznego nie pomogły w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego, ale przyspieszyły proces stabilizowania państwa. Podstawowe znaczenie w polityce Rosji miało wykorzystywanie handlu surowcami energetycznymi i zysków z niego. W skrajnych przypadkach prowadziło to do narzucania niekorzystnych cen gazu i ropy lub szantażowania odcięciem dostaw tych surowców w okresie zimowym. Najlepiej znanym przykładem jest tu wojna gazowa Rosji z Ukrainą z 2009 r. (Oskolok, 2011). Równie istotne jest jednak to, że Rosja dzięki pieniądзом uzyskiwanym ze sprzedaży gazu ziemnego i ropy naftowej stała się na początku XXI w. miejscem dużej aktywności inwestycyjnej, co umożliwiło stworzenie wielu nowych miejsc pracy i przyciągnięcie wielomilionowej grupy pracowników. Obejmuje ona nie tylko osoby z dawnych republik radzieckich, ale także przedstawiciele wielkiego biznesu (w tym światowego) i polityków. Ogromne znaczenie dla Rosji miała konsolidacja tego biznesu umożliwiająca lepsze wykorzystanie jego potencjału. Warto zwrócić uwagę na powiązania istniejące nadal między przemysłem Rosji i Ukrainy, co skłoniło polskie analityczki do przedstawienia tego problemu w jednym opracowaniu (Paszyc, Wiśniewska, s. 5–84).

Realizowanie wielkich umów na dostawy ropy naftowej i gazu ziemnego z Rosji wymagało nie tylko strukturalnej przebudowy systemu ich wydobycia, ale także dużych inwestycji w system przesyłowy i zakłady zajmujące się przetwarzaniem tych surowców. Osobnym problemem było zapewnienie rynku zbytu dla tych produktów. Wszystkie te zadania wykonano w Rosji nadzwyczaj sprawnie, angażując nie tylko specjalistów i środki własne, ale także sięgając po wsparcie zagranicznych specjalistów i polityków. Rosjanie wyciągnęli wnioski z ograniczeń, jakie w czasach radzieckich powodował brak odpowiednich technologii, ograniczając wykorzystanie możliwości

przesyłowych ich gazociągów. Tak na przykład dostawy kompresorów przeznaczonych do tych celów wykorzystywały to w latach 80. Stany Zjednoczone do wywierania presji na Rosję. Obecnie działania podjęte w tym kluczowym sektorze rosyjskiej gospodarki radykalnie zmieniły sytuację, uniezależniając Rosję od takich ograniczeń. Pokazują one pragmatyzm rosyjskiej polityki, która po 1991 r. potrafiła znaleźć poparcie dla swoich poczynań na Zachodzie. Najlepiej widać to na przykładzie relacji z Niemcami, które dla Rosji mają znaczenie strategiczne. Poparły one budowę rurociągów do Europy Zachodniej, ale także zaangażowały się w popieranie jej interesów na forum UE (jak w projekcie Nord Stream), co było sprzeczne z polską racją stanu. Widać to od wielu lat w działaniach najważniejszych polityków niemieckich z byłym kanclerzem Gerhardem Schroederem na czele, który został jednym z prezesów Gazpromu (Bielawska, 2010).

W Rosji nadal traktuje się teren dawnego ZSRR jak część spraw wewnętrznych. Dlatego reintegracja obszaru poradzieckiego ma priorytetowe znaczenie dla władz Rosji. Wykorzystuje się dla niej działania, które ściśle łączą sferę społeczną z gospodarczą w polityce wewnętrznej i zagranicznej. Obszar gospodarki jest słabiej eksponowany przez obserwatorów rosyjskich przemian, chociaż ma istotne znaczenie. Wynika to także z opóźnienia działań na tym poziomie, bo nabrały one tempa dopiero w ostatnich latach. Stworzenie Unii Celnej i szereg kroków wspierających integrację gospodarczą działań obszaru poradzieckiego stanowią próbę twórczego wykorzystania doświadczeń zachodnioeuropejskich. Proces integracji Europy Zachodniej po II wojnie światowej rozpoczęło porozumienie w sprawie przemysłu ciężkiego, zawarte traktatem paryskim w 1951 r. na 50 lat. Europejska Wspólnota Węgla i Stali swoim oddziaływaniem na gospodarki państw zachodnioeuropejskich położyła podwaliny pod powstanie Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej i będącej jej spadkobierczynią Unii Europejskiej. Taki sposób integracji przestrzeni poradzieckiej wybrała też Rosja po 1991 r., ale jej możliwości gospodarcze są mniejsze niż Zachodu, dlatego proces ten toczy się wolniej i z relatywnie mniejszymi sukcesami niż pół wieku temu na zachodzie Europy. Mimo wskazanego ograniczenia, Rosja działa konsekwentnie i dwutorowo – z jednej strony kontynuuje integrację polityczną obszaru poradzieckiego w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw, a z drugiej strony wzmacnia integrację gospodarczą

z państwami posiadającymi dla niej znaczenie strategiczne, jak Kazachstan (Świeżak, 2013).

Nowe metody rosyjskiej polityki zagranicznej

W naszej nauce i publicystyce mało kto pozwala sobie dzisiaj na otwarte odnotowanie sukcesów rosyjskiej polityki, obawiając się zapewne posądzenia o sympatie do nieprzyjaznego Polsce państwa. Częściej spotykane są krytyczne wypowiedzi, myślące często metody działań z ich skutkami. W przestrzeni publicznej funkcjonuje określenie Partia Przyjaciół Rosji, służące stygmatyzowaniu osób podejrzewanych o prorosyjskie zachowania. Nie powinno się tak postępować, bo przecież rolą nauki jest stawianie hipotez i dociekanie prawdy o toczących się przemianach politycznych i społecznych, niezależnie od jakichkolwiek ograniczeń i ocen moralnych. W polityce podstawowym kryterium jest zawsze pragmatyzm i umiejętność osiągania postawionych celów z wykorzystaniem posiadanych środków. Dlatego oburzanie się na Rosję o to, że od przeszło trzech stuleci budowała swoją mocarstwową pozycję w oparciu o siłę i podobne metody wykorzystuje obecnie, dowodzi wielkiej bezmyślności. To fakt, z którym nie powinno się dyskutować. Może zasmucać to, że prowadzona w taki sposób polityka osiąga dzisiaj sukcesy tak samo, jak działo się to 100 i 200 lat temu. Ale to już kwestia ocen moralnych. To istotny, warty uwzględniania element konieczny do zrozumienia tożsamości Rosjan i polityki ich państwa (Bieleń, 2006).

Nawet ograniczony objętością artykułu, bardzo pobieżny przegląd działań Federacji Rosyjskiej na arenie międzynarodowej w ostatnim ćwierćwieczu ujawnia, że po ustabilizowaniu sytuacji wewnętrznej w okresie prezydentury Borysa Jelcyna, powróciła ona do samodzielnej aktywności międzynarodowej za rządów Władimira Putina. Byłoby jednak wielkim nadużyciem sugerowanie, że w dekadzie rządów B. Jelcyna rosyjska polityka zagraniczna była bezczynna lub pozbawiona swego imperialnego charakteru. Ujawniają to liczne zdecydowane posunięcia władz Rosji z tego okresu oraz wsparcie okazane różnym ruchom separatystycznym, co skutecznie destabilizowało sytuację polityczną i umożliwiło Rosji występowanie w tych sporach w roli arbitra. Już w czasie prezydentury B. Jelcyna dokony-

wał się zwrot polityczny Rosji ku Azji, co nie zawsze dostrzegają analitycy bieżących wydarzeń. Jednak propozycja zbliżenia złożona Chinom została wtedy odrzucona, bo Chińczycy woleli wykorzystać do modernizacji swojej gospodarki zachodnie technologie. Zaakceptowali jednak rozwój współpracy militarnej z Rosją. Dlatego pojawiające się w polskiej publicystyce naukowej próby przesuwania w czasie tego procesu na ostatnie kilka lat należy stanowczo odrzucić (Kozłowski, 2017, s. 61–76).

Po rozpadzie ZSRR Rosja była zbyt słaba żeby aktywnie rozwijać politykę w kierunku azjatyckim, jednak już wtedy próbowała podnieść znaczenie tego obszaru przez składanie wizyt na najwyższym szczeblu. Z tego samego powodu nie brała wtedy bezpośredniego udziału w walkach toczonych na obszarze poradzieckim, lecz ograniczała się do wspierania jednej ze stron dostawami broni i wysyłaniem najemników. Zachowywała w ten sposób wpływ na tok wydarzeń, bez konieczności narażania się na międzynarodowe protesty. Już w 1992 r. Rosja okazała wsparcie Abchazom walczącym o oderwanie się od Gruzji. Celem tego działania było osłabienie antyrosyjskich władz gruzińskich i przywrócenie rosyjskiej kontroli nad Kaukazem Południowym (Cherwonnaya, 1994). Podobne znaczenie miało wsparcie okazane Ormianom, którzy stoczyli z Azerbejdżanem wojnę o Górski Karabach. Stosowanie takiej taktyki przez Rosję w pierwszych latach po rozpadzie ZSRR zakończył wybuch wojny czeczeńskiej w 1994 r. Wojsko rosyjskie użyto tam do stłumienia konfliktu na własnym terytorium, wykazując się wielkim okrucieństwem stosowanych środków (Grochmaliski, 1999).

W latach 90. ubiegłego wieku miała miejsce pierwsza próba przywrócenia samodzielności polityce rosyjskiej na arenie międzynarodowej. Okazję stworzyła wojna w Jugosławii, dokąd Rosja wysłała swoje wojska w ramach misji pokojowej. Kiedy NATO postawiło ultimatum Serbom bośniackim, Rosja sprzeciwiła się temu. Uległa potem presji amerykańskiej, ale gdy później samoloty amerykańskie zrzuciły pierwsze bomby na Belgrad w Rosji rozpętała się histeria antyamerykańska – na ulicach Moskwy doszło do demonstracji poparcia dla Jugosławii, a partie nacjonalistyczne zaczęły sporządzać listy ochotników gotowych spieszyc na pomoc zaatakowanemu państwu i zażądały okazania pomocy bratniemu narodowi serbskiemu. Do Belgradu wyjechała delegacja kozaków, którą z honorami przyjął prezydent Slobodan Miloszewicz. W walkach wzięli potem udział ochotnicy z Rosji, od czego jednak zdystansowały się władze rosyjskie. Tym samym

do umiędzynarodowienia konfliktu w 1999 r. nie doszło (Nocko, 2007, s. 296–310). Jego dyplomatycznym rozwiązaniem po zmianach personalnych w rosyjskim MSZ, zajął się Wiktor Czernomyrdin, a sprawę umiejętnie przedstawiła rosyjska propaganda, prezentując wydarzenia w Jugosławii jako zagrożenie dla pokoju spowodowane agresywną polityką USA pod flagą NATO. Propaganda rosyjska bardzo umiejętnie wykorzystwała okazję żeby przedstawić Rosję jako obrońcę pokoju światowego, któremu zagraża agresywność NATO (Furier, 1999, s. 84–88).

Trzeba było jeszcze kilku lat po wojnie w Jugosławii, żeby władze Rosji zdecydowały się na przełom jakościowy w swojej polityce zagranicznej i podjęcie decyzji o wysłaniu wojsk poza granice w celu prowadzenia działań. Nie liczymy oczywiście udziału oddziałów rosyjskich w licznych misjach pokojowych, chociaż i tu należałoby odnotować, że skutecznie realizowały w takiej formule interesy swojego państwa. Było to szczególnie dobrze widoczne, gdy pod flagą WNP Rosja wysyłała swoje wojsko na teren konfliktów toczących się na obszarze poradzieckim. Decyzję o rosyjskiej interwencji wojskowej wobec państwa sąsiedniego podjęto po raz pierwszy w sierpniu 2008 r., a celem agresji była Gruzja. Wojna ta została przeanalizowana przez polskich badaczy i dlatego nie będziemy tu omawiać jej przebiegu. Najważniejsze znaczenie miał nie jej aspekt militarny, ale wymiar polityczny działań. Rosja wykorzystwała słabość Gruzji, która nie miała szans w starciu z północnym sąsiadem i osiągnęła dzięki akcji militarnej równocześnie kilka celów. Po pierwsze, jasno potwierdziło zdecydowanie w realizacji podstawowego celu swojej aktywności międzynarodowej – chęci przywrócenia rosyjskiej kontroli nad dawnym obszarem wpływów radzieckich. Po drugie, zaprezentowała się na arenie międzynarodowej jako państwo stanowcze i skuteczniejsze w działaniu od Zachodu. Ten komunikat był skierowany nie tylko do Gruzji, ale także do innych państw na obszarze poradzieckim i pośrednio do reszty świata. Po trzecie, agresja doprowadziła do głębokiego kryzysu politycznego w Gruzji, którego konsekwencją było odsunięcia w kolejnych wyborach od władzy nieprzychylnego Rosji prezydenta tego państwa – Micheila Saakaszwilego. Okazało się, że rosyjskie czołgi nie musiały wjeżdżać do Tbilisi, aby w Gruzji nastąpiła korzystna dla Rosji zmiana sytuacji politycznej (Furier, 2015, s. 349–355).

Rosja zróżnicowała po 1991 r. stosowane na arenie międzynarodowej metody działania, łącząc posiadane możliwości z umiejętnym wykorzystaniem aktualnej koniunktury w stosunkach międzynarodowych. Szczególnie interesujący jest moment powrotu do polityki globalnej, związany z poparciem okazanym USA po zamachach 11 września 2001 r. na WTC w Nowym Jorku. Rosja przyłączyła się wtedy do koalicji antyterrorystycznej, tworząc wrażenie wspólnoty interesów ze światem zachodnim. Żeby potwierdzić swoje zaangażowanie po stronie USA wyraziła zgodę na korzystanie z jej lotnisk na terenie WNP przez siły amerykańskie operujące na Bliskim i Środkowym Wschodzie. Ten taktyczny unik został zaakceptowany przez Amerykanów, którzy lekkomyślnie uwikłali swoje wojska w długotrwałe i wyczerpujące walki na terenie Iraku i Afganistanu. Ten manewr taktyczny miał potwierdzić przed światem słuszność prowadzonych już od kilku lat w formule operacji antyterrorystycznej działań skierowanych przeciwko Czeczenom. Wielu badaczom (także rosyjskim) posłużyło to potem, do wypisywania peanów na temat okresu poprawy relacji z Zachodem, co było raczej figurą retoryczną, niż rzeczywistością (Sziszelina, 2017, s. 14–25).

Niezwykle interesującego materiału do analizy polityki Rosji dostarczą działania dyplomacji rosyjskiej, która w ostatnich dwóch dekadach nie tylko nadążała za wydarzeniami, ale często je nawet wyprzedzała i kreowała. Temat ten zasługuje na osobne opracowanie, ale dla naszych wywodów skupimy uwagę na tych zabiegach, które skutkują obecnie znacznym wzmocnieniem pozycji międzynarodowej tego państwa. Są one związane z aktywnością w kierunku azjatyckim, której pierwszym etapem były działania na Bliskim Wschodzie, gdzie Amerykanie nie potrafili przez kilkanaście lat wygrać wywołanej przez siebie wojny. Koniecznym wstępem dla działań rosyjskich na tym obszarze było przywrócenie kontroli nad Kaukazem, którego część południowa stanowi przecież część Bliskiego Wschodu (o czym wielu nie pamięta). Jest to także naturalne jego zaplecze – od rozległych Egiptu i Turcji na zachodzie, po graniczący z Azerbejdżanem i Turkmenistanem Iran na wschodzie. Rosyjskie próby podporządkowania Kaukazu rozpoczęły się w czasie wojny czeczeńskiej, ale południową część regionu objęły dopiero po jej zakończeniu – na początku XXI w. Miały też znaczenie dla przetestowania reakcji Zachodu na możliwość akcji militar-

nej w regionie; zanim Rosja zdecydowała się na udział w wojnie syryjskiej w 2016 r. (Furier, 2008).

Bardzo nieprecyzyjne jest spotykane w wielu publikacjach przyjmowanie agresji rosyjskiej na Gruzję w sierpniu 2008 r. za cezurę graniczną, określającą początek aktywności militarnej Federacji Rosyjskiej poza jej granicami. Jest to oczywiście prawda, ale trzeba wiedzieć, że wiele lat wcześniej, w czasie wojny czeczeńskiej, rosyjskie samoloty zbombardowały terytorium Gruzji. Od początku pierwszej dekady XXI w. Rosja prowadziła też intensywne działania wojskowe, których celem było podporządkowanie sobie Gruzji, Azerbejdżanu i Armenii, utrzymując po 1991 r. na Kaukazie swoje bazy wojskowe². Aktywność polityczna Rosji na Kaukazie miała na celu zaangażowanie polityczne wszystkich państw nadkaspijskich, co zrealizowano z nadzwyczajną konsekwencją. Wykorzystano w tym celu z jednej strony presję na dawnym obszarze poradzieckim wobec Kazachstanu (zainteresowanego korzystaniem z rosyjskich gazociągów), Turkmenii i Azerbejdżanu (skłóconych o podział Morza Kaspijskiego) i skonfliktowanego z USA Iranu (zainteresowanego rozwijaniem współpracy wojskowej). Kolejne dwa szczyty przywódców kaspijskiej piątki w 2002 i 2007 r. odbywały się pod oficjalnym hasłem uzgodnienia podziału stref ekonomicznych na Morzu Kaspijskim i ochrony jego zasobów naturalnych. Chociaż w tej sprawie porozumienia nie osiągnięto, to cały proces zakończył się wielkim sukcesem Rosji, która zrealizowała prawdziwy cel tej aktywności – wzmocnienie pozycji na Bliskim Wschodzie. Kontakty kaspijskiej piątki doprowadziły do wzmocnienia pozycji Rosji w relacjach z państwami regionu i zbliżenia rosyjsko-irańskiego, co skutkowało wyparciem wpływów amerykańskich; najpierw znad Morza Kaspijskiego. Był to jednak tylko pierwszy krok w budowaniu nowej osi Moskwa – Teheran, na co wskazał już wtedy polski ekspert (Giełżyński, 1996).

Dopełnieniem przedstawionych wyżej metod działania Rosji na arenie międzynarodowej po 1991 r. są środki militarne. Obejmują one nie tylko podejmowane otwarte lub niejawne interwencje w konflikty zbrojne, ale także dostawy broni i technologii wojskowej. Działania te stanowią kon-

² Kwestia wyprowadzenia wojsk rosyjskich z Gruzji była jednym z najważniejszych problemów prezydentury Micheila Saakaszwili. Obszerniej na ten temat w: A. Furier, *Gruzja niepodległa*, s. 340–346.

tynuację metod stosowanych w czasach ZSRR, co widać najlepiej na przykładzie dostaw broni, uzbrojenia i technologii militarnych. Przed 1991 r. największym odbiorcą radzieckiej broni były państwa należące do Układu Warszawskiego, jednak już wtedy ZSRR sprzedawało ogromne ilości broni i amunicji do państw leżących w zapalnych regionach świata. Likwidacja Układu Warszawskiego i wstąpienie większości jego dawnych członków do NATO zakończyło możliwości dostarczania rosyjskiej broni do Europy Wschodniej. Wyjątek stanowiły niewielkie dostawy części do eksploatowanego tam nadal poradzieckiego sprzętu wojskowego. Tym bardziej zwiększyło się znaczenie innych rynków zbytu broni z Rosji, w zapalnych częściach świata, takich jak Bliski Wschód i Środkowy Wschód. Syria zajmowała szczególne miejsce w gronie odbiorców radzieckiej/rosyjskiej broni od lat 70. ubiegłego stulecia, bo towarzyszyło im zbliżenie polityczne obu państw. Działania opisane wyżej realizowano już w czasach ZSRR i ani na chwilę nie przerwano dostaw broni po zmianie ustroju, z czasem zwiększając ich rozmiary (Dmochowski, 2014). Często podpisywane przez Rosję kontrakty mają nie tylko poważny wymiar finansowy, opiewając na miliardy dolarów, ale mają także znaczenie polityczne, jako wsparcie okazywane państwu pozostającym w sporze z jej konkurentami. Doskonałym przykładem takiego działania była realizacja projektu budowy elektrowni atomowej w Iranie, bez czego oprotestowany przez USA program atomowy tego państwa miał małe szanse realizacji. Przed dekadą kontrakt na budowę elektrowni atomowej w Buszehr opiewał na sumę około miliarda dolarów, a obecnie tzw. drugi etap jej rozbudowy to suma nawet 12 mld dolarów. Dlatego Iran jest w Moskwie określany mianem największego i najważniejszego partnera na Bliskim Wschodzie (Menkiszak, 2011, s. 9).

Ukraińskie kryzysy

Drugim po Rosji pod względem potencjału państwem utworzonym na obszarze dawnego ZSRR jest Ukraina. Ze względu na wielkość i położenie państwo to ma szczególne znaczenie dla całego regionu wschodnioeuropejskiego. Z tego wynika też zainteresowanie udzielane ukraińskim przemianom w Moskwie. Niezależnie od ocen bieżących wydarzeń na Ukrainie podstawowe znaczenie ma to, że Ukraińcy nie potrafili zlikwidować

zależności swojego państwa od Rosji, co faktycznie ograniczyło po 1991 r. ich suwerenność. Ułatwiło równocześnie Rosji stosowanie różnorodnych form presji wobec Ukrainy. Podobne działania Rosja stosuje wobec innych państw poradzieckich, które nadal są uzależnione od dostaw surowców energetycznych i powiązań kooperacyjnych z tym krajem (Olszański T. A., 2017).

Niezwykle interesujące studium zależności Ukrainy przedstawił kilka lat temu polski badacz stawiając tezę, że więcej w dotychczasowej historii tego kraju było uległości niż samodzielności politycznej. Ma to określone konsekwencje także w dniu dzisiejszym, utrudniają reformowanie państwa i budowanie jego niezależności. Przywołane argumenty potwierdzają krytyczny stosunek do tezy o możliwości szybkiego i pełnego uniezależnienia się Ukrainy. Pozwala to stwierdzić, że państwo to w najbliższym czasie pozostanie w swoistym zawieszeniu pomiędzy Zachodem i Rosją. Tezy te rozwinął w artykule opublikowanym niedawno (Szeptycki, 2017).

Analiza międzynarodowych uwarunkowań ukraińskich przemian politycznych po 1991 r. prowadzi do wniosku, że historyczne osiągnięcie niepodległości nie zostało do tej pory przez Ukraińców w pełni wykorzystane. Jako główną przyczynę tego niepowodzenia trzeba wskazać brak przygotowania elit ukraińskich do realizacji koniecznych reform utrwalających uzyskaną niepodległość. Określenie wskazujące na to, że Ukraińcy przespali pierwsze ćwierćwiecze swojej niepodległości jest ostre, ale najlepiej oddaje istotę dokonujących się tam przemian. Duża część ukraińskich elit nadal pozostaje wierna budowaniu etosu narodowego w oparciu o antypolską mitologię organizacji nacjonalistycznych, które obciążają liczne zbrodnicze działania. Fałszują tym samym własną historię, która przecież wyraźnie pokazuje, że od trzech stuleci polski wpływ na ukraińskie przemiany zmalał, żeby nie powiedzieć zanikł. Najpoważniejszym zagrożeniem dla Ukraińców stała się w tym czasie Rosja z prowadzoną przez siebie polityką wynaradawiania. W niej należy szukać przyczyn wielu ukraińskich kryzysów, charakteryzujących cały okres niepodległości. Zmaganie się z nimi odnotowują zgodnie zarówno Ukraińcy, jak też polscy badacze tej problematyki (Figura, 2015, s. 13–39).

Krytyczny stosunek do dokonań pierwszych dekad niepodległości mają nawet ci politycy ukraińscy, którzy ją tworzyli. Interesujące studium na temat ukraińskiej niepodległości stanowi książka sygnowana nazwiskiem jej

prezydenta – Leonida Kuczmy, która została wydana po polsku z niewielkim opóźnieniem w stosunku do publikacji ukraińskiej – w 2004 r. Rozpoczyna ją obszerny wstęp wyjaśniający przyczyny napisania, zawierający podrozdział zatytułowany *Tworzenie Ukraińca*. To chyba najkrótsze i najcelniejsze wyjaśnienie podstawowej trudności, na jaką napotkała Ukraina w budowaniu niepodległego państwa – najpierw musiała zmierzyć się z problemem ukształtowania poczucia obywatelskości swoich mieszkańców. Warto też przywołać rozdział *Kryzys kryzysowi nierówny* doskonale uzupełniający wcześniejsze wywody (Kuczma, 2004, s. 16–27).

Zostawmy jednak ukraińską transformację ustrojową i zastanówmy się nad tym, jakie są obecnie najważniejsze składowe położenia międzynarodowego Ukrainy, uwzględniając stosunek do niej wymienionych wyżej uczestników stosunków międzynarodowych – Rosji i Zachodu. Cezurą naszych dociekań jest tu rewolucja godności z 2013 r., która ujawniła zasadniczą różnicę dzielącą postępowanie Rosji i Zachodu wobec tego państwa. Rosja nie zawahała się wykorzystywać siły wobec Ukrainy, zaś państwa zachodnie pozostały wierne zasadzie dobrowolności w realizowanej z tym państwem na różnych poziomach współpracy. Po 2013 r. kontakty Ukrainy z Zachodem nasiliły się, co jest widoczne w liczbie składanych wizyt, podpisywanych porozumień i napływającej pomocy rozwojowej. Działania te chociaż mają mniej spektakularny charakter od toczącej się obecnie na wschodzie kraju wojny, stwarzają szansę na ustabilizowanie sytuacji ekonomicznej, modernizację państwa i utrwalenie zachodzących w nim przemian demokratycznych. Na Zachodzie Ukraina nadal jest postrzegana przez pryzmat stosunków z Rosją. Dokonuje się jednak powolna zmiana tego stanowiska. Chociaż nie mamy jeszcze do czynienia z w pełni podmiotowym traktowaniem tego państwa, to dokonuje się przewartościowanie tej postawy (Romańczuk, 2017).

Odmienny od zachodnich charakter ma polityka Rosji wobec Ukrainy. Rosja nie tylko okazuje dezaprobatę władzom kijowskim, ale także podejmuje działania mające na celu destabilizację sytuacji wewnętrznej na Ukrainie. Aneksja Krymu i wspieranie separatystów w Donbasie zaledwie rozpoczynają długą listę wrogich działań wobec Ukrainy. Ataki dywersyjne i terrorystyczne mają ukazać słabość państwa ukraińskiego i nieudolność jego władz. Ich celem jest także zastraszenie społeczeństwa ukraińskiego. Takie metody Rosja stosuje od dawna wobec sąsiadów i okazują się

one nader skuteczne. Prowadzona z Ukrainą wojna ma charakter hybrydowy, a w działaniach wykorzystane jest wsparcie mieszkających na Ukrainie Rosjan. Warto temu problemowi udzielić więcej uwagi, bo dotyczy on także innych państw obszaru poradzieckiego z dużymi grupami mniejszości rosyjskiej (Wierzbicki, 2011).

W działaniach rosyjskich skierowanych przeciwko Ukrainie kluczową rolę odgrywają mieszkający na jej terytorium Rosjanie. Bez nich niemożliwe byłoby nadanie pozorów legalności przyłączeniu Krymu i wywołanie wojny w Donbasie. Oba problemy mają swoje uwarunkowania historyczne i złożony charakter, ale w istocie sprowadzają się do oddziaływania mniejszości rosyjskiej na Ukrainie na jej struktury państwowe. Ze względu na wielkość i szereg uwarunkowań mniejszość ta wpływa na politykę władz Ukrainy. Oznacza to jej instrumentalne wykorzystywanie przez Federację Rosyjską do realizacji własnych celów politycznych. Dlatego występowanie przez Kreml w obronie praw Rosjan za granicą jest elementem rosyjskiej polityki zagranicznej, który pomaga jej walczyć o interesy strategiczne i poczucie bezpieczeństwa narodowego Rosji (Karolak-Michalska, 2017).

Wnioski

Po rozpadzie ZSRR i bloku wschodniego powstała nowa sytuacja polityczna w Europie i na świecie, bo przestało istnieć supermocarstwo kontrolujące dużą część globu. Jego miejsce zajęła Federacja Rosyjska i grupa państw utworzonych na tym obszarze. Rosja była osłabiona głębokim kryzysem ustrojowym i gospodarczym, co zachwiało jej pozycją międzynarodową pod koniec XX w. Zajęła jednak w stosunkach międzynarodowych miejsce ZSRR, przejmując największą część dorobku tego państwa, z arsenałem jądrowym i zobowiązaniami międzynarodowymi. Rosja bardzo szybko podjęła ponowną próbę realizacji założeń polityki międzynarodowej wypracowanych w okresie ZSRR, starając się doprowadzić do reintegracji dawnego obszaru poradzieckiego i odbudowania swoich wpływów w państwach Europy Wschodniej. Polityka rosyjska zdecydowanie przeciwstawiła się próbom poszerzania strefy oddziaływania Zachodu w Europie Wschodniej.

Analizując rosyjską aktywność na arenie międzynarodowej po 1991 r. można wydzielić dwa okresy – pewnego osłabienia jej intensywności

w okresie prezydentury Borysa Jelcyna i powrotu do dużej aktywności w okresie rządów Władimira Putina. Nie oznacza to jednak nawet przejściowego zachwiania czy zmiany celów politycznych Federacji Rosyjskiej – one pozostawały cały czas niezmiennie i obejmowały działania mające na celu przywrócenie utraconej pozycji supermocarstwa. Przegląd działań podejmowanych przez Rosję w Europie Wschodniej w interesującym nas okresie ukazuje istotną zmianę jej metod działania, przy pozostawieniu starych celów polityki zagranicznej. Wskazane w artykule działania potwierdzają ciągłość tej polityki w sferze zadań oraz to, że jest realizowana przy użyciu nowych metod działania. Rosja w bardzo krótkim czasie po rozpadzie ZSRR potrafiła stworzyć instrumenty prowadzenia aktywnej polityki zagranicznej, nie stroniąc od używania presji: ekonomicznej, politycznej i militarnej. W tym celu poddała intensywnym procesom modernizacyjnym cywilne i wojskowe struktury państwa, tworząc tam, gdzie to było konieczne, nowe instytucje lub przebudowując istniejące.

Szczególnie istotne znaczenie dla analizy rosyjskiej aktywności na arenie międzynarodowej mają podjęte przez nią działania militarne. Pierwsze zdecydowane posunięcia Rosji o takim charakterze miały miejsce już w pod koniec 1994 r. na terenie własnego państwa. Rozpoczęła się wtedy interwencja wojskowa w Czeczenii, która potwierdziła dążenie władz na Kremlu do reintegracji obszaru poradzieckiego. W tym samym czasie po raz pierwszy wyrażono zdecydowany sprzeciw wobec polityki USA, sprzeciwiając się interwencji amerykańskiej w Jugosławii. Działania te dowodziły ciągłości polityki rosyjskiej. Było to wtedy najlepiej widoczne w relacjach z państwami Europy Wschodniej, którą Rosja nadal uważała za sferę swoich wpływów. Wywodząca się z przeszłości tradycja traktowania tego obszaru jako tzw. bliskiej zagranicy doprowadziła do licznych prób ponownego podporządkowania leżących tam państw. Po sukcesach działań wobec państw kaukaskich, Rosja skierowała swoją aktywność przeciw Ukrainie. Słabe poparcie okazane jej przez państwa zachodnie spowodowało, że przegrała starcie z zaborczym sąsiadem, który odebrał jej Krym i rozniecił wojnę w Donbasie. Mimo wielu wysiłków i międzynarodowej mediacji przez cztery lata od wybuchu walk nie udało się tam ustabilizować sytuacji i przywrócić *status quo ante*. Władze kijowskie nie odzyskały kontroli nad utraconym terenami i nie potrafiły zreformować państwa. Co więcej, siły prorosyjskie na Ukrainie ograniczyły i zahamowały proces

ukraińskich reform. Powodzenie działań na Kaukazie i Ukrainie stworzyły Rosji korzystne warunki do podjęcia interwencji na Bliskim Wschodzie. Jej zaangażowanie w wojnę toczącą się na terenie Syrii oznaczało powrót do polityki globalnej, a sukces polityczny, jaki Rosja osiągnęła dzięki tym działaniom, potwierdziło utworzenie tam dwóch baz wojskowych – sił powietrznych i morskich. Był to efekt polityki konsekwentnie prowadzonej od 1991 r., do której wstępem były działania w Europie Wschodniej.

PROF. DR HAB. ANDRZEJ FURIER

Instytut Politologii i Europeistyki
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Szczeciński
ul. Krakowska 71–79, 71–017 Szczecin
andrzej.furier@interia.pl

Bibliografia

- Bielawska, A. (2010). Stosunki polsko-niemieckie na tle budowy Gazociągu Północnego (2005–2009). *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 119–149.
- Bieleń, S. (2006). *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Aspra.
- Cherwononaya, S. (1994). *Conflict in the Caucasus. Georgia, Abkhazia and the Russian Shadow*. London: Gothic Image Publications.
- Dmochowski, T. (2014). Radzieckie/rosyjskie dostawy broni i uzbrojenia konwencjonalnego do Syrii w latach 1955–2012 – podejście ilościowe. *Nowa Polityka Wschodnia*, 2(7), 75–102.
- Figura, M. (2015). Od kryzysu do kryzysu. Ukraina w latach 1991–2014. W: G. Skrukwa, M. Studenna-Skrucka (red.), *Rewolucja w imię godności – Ukraiński Euro-majdan 2013–2014*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Furier, A. (2003). *Dekada Jelcyna. Uwarunkowania rosyjskich przemian społecznych i politycznych 1991–2000*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Furier, A. (2015). *Gruzja niepodległa – od monarchii do republiki*. Szczecin: Wydawnictwo Minerwa.
- Furier, A. (2011). O potrzebie prowadzenia badań wschodnich w Szczecinie. *Przegląd Zachodniopomorski*, 2, 173–188.
- Furier, A. (1999). Rosja a wojna w Jugosławii. *Życie i Myśl*, XLVI, 2(442), 84–88.

- Furier, A. (2008). The Status of The Caspian Sea and the Policy of the Caspian Sea Region's States. *Studia Maritima*, XXI, 91–112.
- Furier, A. (red.). (2017). *Ukraina – czas przemian po rewolucji godności*. Poznań: Wydawnictwo FNCE.
- Giełżyński, W. (1996). Wielka gra o wielu niewiadomych. *Eurazja*, 1, 5–13.
- Grochmalski, P. (1999). *Czeczenia. Rys prawdziwy*. Wrocław: Wydawnictwo Alta 2.
- Karolak-Michalska, M. (2017). Rola mniejszości rosyjskiej na Ukrainie w polityce Federacji Rosyjskiej. W: A. Furier (red.), *Ukraina – czas przemian po rewolucji godności*. Poznań: Wydawnictwo FNCE.
- Kozłowski, Cz.S. (2017). Zwrot ku Azji – wizja i strategia polityki Federacji Rosyjskiej. *Nowa Polityka Wschodnia*, 1(12), 60–78.
- Kuczma, L. (2004). *Ukraina to nie Rosja*. Kraków: Wydawnictwo „Platan”.
- Menkiszak, M. (2011). *Aktywność zagraniczna Rosji w sferze energii nuklearnej*. Warszawa: Wydawnictwo Ośrodek Studiów Wschodnich.
- Nocko, J. (2007). Polityka Federacji Rosyjskiej wobec konfliktu jugosłowiańskiego w latach 1992–2002. *Wschodnioznawstwo*, 1, 295–316.
- Olszański, T.A. (2017). Čwierćwiecze niepodległej Ukrainy. Wymiary transformacji. *Prace OSW*, 64, 105–115.
- Oskolok, V. (2011). Wojny gazowe – dyplomacja rosyjska XXI wieku w kontekście geopolityki. Skutki i znaczenie dla stron konfliktów. *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, 31, 186–205.
- Paszyc, E., Wiśniewska, I. (2002). Wielki biznes w rosyjskiej gospodarce i polityce za rządów Putina. *Prace OSW*, 5.
- Romańczuk, M. (2017). Ukraina jako obszar rywalizacji międzynarodowej po roku 1991. W: A. Furier (red.), *Ukraina – czas przemian po rewolucji godności*. Poznań: Wydawnictwo FNCE.
- Stępień-Kuczyńska, A. (2008). *Rosja: ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Świeżak, P. (2013). Unia Celna – między mirażem „wschodniej Unii Europejskiej” a widmem „nowego ZSRR”. *Bezpieczeństwo Narodowe*, IV, 28, 7–32.
- Szeptycki, A. (2017). Ukraina wobec Rosji: trudna droga ku niezależności. W: A. Furier (red.), *Ukraina – czas przemian po rewolucji godności*. Poznań: Wydawnictwo FNCE.
- Sziszulina, L.M. (2017). Rosja i Centralna Jewropa: mietamorfozy odnoszenij na fonie transformacji i globalnego kruzisa. *Nowa Polityka Wschodnia*, 1(12), 13–26.
- Wierzbicki, A. (2011). *Rosja. Etniczność i polityka*. Warszawa: Wydawnictwo Aspra.
- Zdanowski, J. (2010). *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.